

Чумак В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ В УМОВАХ ПОГЛИБЛЕННЯ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 80-Х РОКІВ

Розглядаються суспільно-політичні процеси в АРК другої половини 80-х років, вплив глибокої системної кризи радянського суспільства на наростання відцентрових процесів у регіоні. Аналізуються місце і роль у політичних процесах кримськотатарського народу, що повертався на свою історичну Батьківщину, і кардинальні зміни у статусі Криму та ситуації на Кримському півострові.

Ключові слова: Кримський півострів, Автономна Республіка Крим, кримськотатарський народ, суспільно-політичні процеси, реабілітація кримськотатарського народу, СРСР, Українська СР, радянське суспільство, криза, зміна статусу Криму.

В умовах загострення сучасної політичної кризи політичні процеси другої половини ХХ століття набувають нового змісту з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків анексії Криму та загрози територіальній цілісності України.

Суспільно-політичні перетворення 1985 р. є каталізатором подій, що відбулися у 2014 р. Всупереч деклараціям Радянської влади щодо «успішного» і «безповоротного» вирішення національного питання в СРСР проблема національних відносин екстраполювалася в нову площину. Заявлений у державі новий політичний курс щодо подолання національних протиріч в СРСР не передбачав вирішення кримськотатарської проблеми, а, навпаки, посилював переслідування кримських татар, що привело до подальшого геноциду корінного населення Кримського півострова.

Так, Перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький у листі до Президії Верховної ради СРСР у січні 1988 р. проаналізував пропозиції «Робочої комісії представників кримських татар, які проживають в Узбецькій РСР». В. Щербицький, висловлюючи, очевидно, думку переважної більшості комуністичної верхівки, писав, що висловлені пропозиції щодо репатріації (зняття обмежень на прописку в Криму для кримських татар, вимоги про створення автономії, поновлення організованого переїзду) є неприйнятними і необґрунтованими [2, с. 167–168].

Нова кремлівська верхівка робила ставку на збереження наявного політико-правового поля

щодо кримських татар, і тільки максимально активні дії кримськотатарського національного руху привели до певних змін політичного курсу СРСР. 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію «Про визнання протизаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали насильницького переселення, і забезпечення їхніх прав». А 28 листопада Верховна рада СРСР схвалила «Висновки і пропозиції», напрацьовані вищезазваною спеціальною Комісією. Цим документом передбачалася повна політична реабілітація кримськотатарського народу і відміна нормативних актів репресивного і дискримінаційного характеру, а також визнавалося законним право кримських татар на повернення до «місць історичного проживання і відновлення національної цілісності». Крім того, Комісія пропонувала розробити державну програму повернення кримських татар до Криму, переглянути законодавчі документи, зокрема ті, які перешкоджають процесу повернення, розробити програму відновлення національного культурно-освітнього життя кримськотатарського народу, переглянути карні справи, які були порушені за участь у кримськотатарському національному русі [2, с. 182–183].

Практичне вирішення питань про відновлення прав кримськотатарського народу було покладено на новостворену у січні 1990 р. Комісію у складі 25 осіб, із них п'ятеро – кримські татари. У липні 1990 р. була ухвалена Постанова Ради Міністрів СРСР «Про пріоритетні заходи щодо вирішення

питань, пов'язаних із поверненням кримських татар у Кримську область». Проте початок вирішення проблем репатріантів у Криму розпочався тільки в часи незалежної України. Таких обсягів репатріації, соціальної адаптації та інтеграції ще не знала історія сучасної Європи [6, с. 335].

Вирішення проблеми репатріантів відбувалося в умовах так званої «Ленінської» національної політики КПРС, суттю якої був курс на формування «історичної спільності людей різних національностей» – «радянського народу» та подальше зближення націй і досягнення їх «повної єдності». Таким чином маскувався курс компартії на повну і системну денационалізацію народів СРСР, їх русифікацію, знищення особливостей національних регіонів ідеократичної імперії, їхньої культури, мови, звичаїв тощо.

Руйнівної сили цієї політики зазнав Крим. Тут відбулися серйозні демографічні зміни, пов'язані з міграцією населення з різних регіонів СРСР, особливо РФ, яке приносило із собою свою ментальність, традиції, культуру і, звичайно, російську мову. Перепоною на шляху відродження історичної самобутності краю стали і політико-правові умови, які унеможлилювали повернення на батьківщину депортованих у 1941 та 1944 рр. етнічних спільнот Криму [6, с. 335]. І тільки після ліберальних перетворень, пов'язаних із приходом до влади М. Горбачова, припинилися судові процеси над кримськими татарами. Однак проблема залишалася невирішеною.

Подальший перебіг подій змусив уряд до активних дій – було опубліковано повідомлення ТАРС, в якому проголошено про створення Урядової комісії на чолі з А. Громико, яка мала «спокійно, відповідально», не розпалюючи пристрасті, вирішити конфліктну ситуацію, причому зазначалося, що апеляція до закордонної суспільної думки «не виглядає конструктивною» і «лише утруднює розгляд питання» [4, с. 24–26].

Комісією була підготовлена Декларація «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, і забезпечення їхніх прав». Верховна Рада ухвалила декларацію 14 листопада 1989 р. [6, с. 366].

Процес повернення кримських татар до Криму набув особливої інтенсивності починаючи з 1987 р. Якщо впродовж 1987 р. до Кримської області прибуло 2,3 тис. кримських татар, то за перше півріччя 1990 р. – 19,9 тис. За весь період (листопад 1987 – вересень 1990 рр.) прибуло близько 70 тис. До кінця 1990 р. повернулося

понад 97 тис. кримських татар [4, с. 6]. Така ситуація вимагала негайного і всебічного вирішення питання розселення та адаптації. Та Крим виявився не готовим до одночасного прийому такої кількості переселенців та їх облаштування.

Ситуація загострювалася через невирішене питання забезпечення татар землею та проблеми стихійної забудови без урахування будь-яких норм, потреб та перспектив Кримської області загалом.

До того ж, ситуація ускладнювалася і тим, що репатріанти зазнали дуже значних соціальних змін. Відомо, що серед репатріантів міські жителі становили 63%, а змогли оселитися в містах лише 26,6%, всі інші змушені були оселитися у сільській місцевості. Різкі зміни у соціальному складі кримських татар зумовили цілий комплекс проблем, з якими зіткнулися переселенці (працевлаштування на роботу за фахом, звичний спосіб життя, житлова проблема тощо). Соціологічні дослідження свідчать про тенденцію до втрати вагомої частини інтелігенції, представники якої вимушені були займатися роботою в інших сферах діяльності, пов'язаних із фізичною працею [8, с. 60].

Автори монографії «Крим в етнополітичному вимірі» підкреслюють, що на початку 1990-х рр. кримські татари стали третьою за чисельністю етнічною групою Криму – найбільш згуртованою та політично активною, а головною ідеєю повернення кримських татар до Криму стали не матеріальні блага, а саме набуття втраченої Батьківщини. Депортація привела до знищення великої кількості носіїв культурної традиції кримськотатарського народу. Проте відповідальність найбільш активних громадян дала змогу зберегти культурну спадщину. У боротьбу за повернення національних надбань включилася і молодь. Цю боротьбу почало вже перше покоління кримських татар, яке вирросло на чужині [8, с. 367].

Такі обставини і зумовили соціальну адаптацію кримських татар та спрямували значною мірою їх світогляд. Соціологічні опитування кримських татар, проведені на початку 1990-х рр., свідчать, що понад 70% обирали однонаціональні шлюби (серед українців і росіян Криму цей показник не перевищував однієї третини) [8, с. 367].

Ще один фактор має неабияке значення. Дослідження показали, що третина кримських татар (серед росіян – близько однієї третини, серед українців – дві п'яті) вважали себе такими, що дотримуються національних традицій та звичаїв. Важливе значення має духовний складник. Дві третини кримських татар (серед українців

та росіян – половина) відносили себе до активно віруючих. Дві третини українців і росіян, які мешкали на півострові, вважали його своєю батьківщиною. Серед кримських татар таких – дев'ять із десяти [5, с. 25].

Варто звернути увагу також на виявлену кримськотатарську двомовність у середовищі кримських татар. Так, кримськотатарську як рідну мову визнали 81,2% респондентів, 14,5% – російську і лише 1,4% – українську. Тобто кримські татари, як і Крим загалом, є російськомовними [6, с. 368].

На жаль, перебудовні процеси, що стосувалися Кримської області, в УРСР відбувалися порівняно пізно. Лише у 1988–1989 рр. у містах півострова почав зароджуватися «неформальний» рух: виникли малочисельні, але досить активні групи опозиційно налаштованих громадян, що вимагали радикального реформування економічної та політичної систем. Загалом атмосферу на півострові визначала, з одного боку, зростаюча популярність ідеї розширення регіональної самостійності в економічній сфері, а з іншого – масове повернення на історичну батьківщину кримськотатарського народу з місць примусового поселення, яке суттєво вплинуло на етнічно політичну ситуацію півострова і вимагало від місцевої влади неординарних дій і рішень. Загострила ситуацію і боротьба кримськотатарської громади у 1988–1989 рр. проти будівництва на півострові атомної електростанції і засилля у Криму центральних господарських відомств та підпорядкованих їм виробництв, що порушували екологію півострова [6, с. 388].

Найсуттєвішим є те, що цей період був позначений початком процесу національного відродження народів СРСР, у тому числі українського. На думку відомого дослідника В. Сергійчука, Москва, розуміючи, що доля СРСР багато в чому залежить саме від позиції України, вдалася до провокування регіональних сепаратистських настроїв у деяких регіонах України. На відторгнення Криму було зроблено особливу ставку [10, с. 267]. Керівництво КПРС, усвідомлюючи неминучість процесу українського національного відродження та краху Союзу в разі виходу з нього України, організувало особливий спротив. Саме в надрах Кримського обкому у 1988 р. визріла ідея утворення автономії, схвалена згодом обласною партконференцією. У такий спосіб планувалося відгородитися від національно-визвольних процесів в Україні. До цього проекту долучилося й центральне партійне керівництво. На засіданні секретаріату ЦК Компартії України від 22 жов-

тня 1990 р. під головуванням Г. Харченка комуністам – керівникам Верховної Ради УРСР було запропоновано винести на розгляд сесії Верховної Ради республіки питання про державний статус Криму, а Кримському обкому партії виступити з ініціативою щодо прийняття декларації про статус Криму [10, с. 268]. Отже, знову, як і в 20-х рр. XX ст., комуністами порушувалося питання ідеї Кримської автономії, але вже не для «революційного мусульманського сходу», а для шантажу України з метою не допустити її виходу зі складу СРСР. У 1989 р. Кримська обласна партійна організація стає головним організатором руху за відновлення Кримської АРСР. Долучаються до нього й різні проросійськи зорієнтовані структури, які у відновленні автономії вбачали можливість повернення Криму до складу Росії.

Для початку обком партії запропонував оголосити Крим спеціальною територією, призначеною для відпочинку і лікування, де будь-яка господарська діяльність відомств була би під жорстким адміністративним контролем місцевої влади. Ця ідея мала не політичний, а економічний сенс, і висувалася вона обласною парторганізацією як головна програма на виборах до Верховної Ради СРСР на початку 1989 р. [9].

Позиція кримськотатарських організацій полягала в ідеї відновлення Кримської АРСР, яку вони розглядали як форму національної державності кримських татар. Гасло «Відновлення Кримської АРСР» було невід'ємною вимогою політичних акцій кримських татар і відповідало вимогам організованого повернення народу та його політичної реабілітації [3, с. 157–158].

Водночас в окремих лідерів новоутворених кримських проросійськи налаштованих організацій сформувалася ідея проголошення Криму самостійною республікою поза національними пріоритетами. Так, у програмі створеного на початку 1989 р. членами регіонального відділення опозиційного «Демократичного союзу» йшлося про необхідність домагатися самоврядування Криму і його підпорядкування безпосередньо Москві. Висувалася вимога надати кримському обласному парламенту право анулювати будь-які рішення центральної влади. У разі ж «відмови центру» кримські демократи мали намір реалізувати ідею мирного, шляхом референдуму, виходу Криму зі складу СРСР і створення незалежної Кримської демократичної республіки або ж відновлення Радянської республіки Тавриди, що існувала в 1918 р., із наданням їй статусу суб'єкта Радянської федерації [7, с. 63].

Громадський діяч і публіцист А. Мальгін заперечує думку про те, що ініціатором перетворення Криму на республіку був обком КПРС, оскільки на момент, коли республіканська тематика потрапила на сторінки партійної преси, вона вже активно обговорювалася громадськістю. Партійна ж преса почала зондувати громадську думку з цього питання не раніше середини 1989 р., коли в газеті «Крымская правда» 16 липня було опубліковано запис засідання прес-клубу під назвою «Регіональний госпрозрахунок і автономія». Тут вперше сформульовано обережний висновок про те, що для успішного запровадження регіонального госпрозрахунку і перетворення Криму на «всесоюзную здравницю» було б доцільно дати області статус автономної республіки. На науково-практичній конференції, організованій обкомом партії, її учасники висловили аргументи на користь республіканського статусу Криму. У жовтні 1989 р. установча конференція опозиційного до КПРС Народного фронту Криму висунула гасло «Криму – республіканський статус» [6, с. 390].

Вибори до Кримської обласної ради в 1990 р. вперше пройшли під гаслом відновлення автономії в Криму. Кримська обласна партійна конференція прийняла рішення про найбільш прийнятний варіант – відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР, що фактично означало вихід Криму зі складу України [1, с. 141]. Проте, як писав згодом тодішній лідер кримських комуністів М. Багров, «аналіз 504-х показників, інтегрованих у 28 факторів і розбитих на 4 групи за ступенем важливості, показав, що Криму вигідніше бути з Україною [6, с. 390].

Кримський політик Ю. Мешков на засіданні другої сесії обласної ради в червні 1990 р. пропонував проголосити відновлення республіки на з'їзді народних депутатів усіх рівнів. Другий секретар обкому КПРС Л. Грач вніс пропозицію зібрати з'їзд народних депутатів Криму, на якому й ухвалити відповідні рішення про відновлення республіканського статусу Криму [6, с. 391].

Визначною подією у цей час стало прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет і ухвалення закону «Про мови», який надав українській мові статус єдиної державної. Зрозуміло, що не всім силам у Криму це сподобалось. Керівництво облради Криму зупиняється на найбільш легітимному варіанті – проведення регіонального референдуму. 12 листопада 1990 р. на позачерговій сесії облради півострова у присутності тодішнього Голови Верховної Ради

України Л. Кравчука було прийнято «Декларацію про державний і правовий статус Криму» та затверджено тимчасове положення про проведення місцевого референдуму 20 січня 1991 р. Цей референдум став першим на теренах колишнього СРСР. У ньому взяли участь 81,37% кримчан. Із них 93,26% висловилися за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу і учасника Союзного договору [6, с. 391]. Верховна Рада України мала висловити своє ставлення до його результатів.

На початку 1990 р. кримське питання гостро постало перед українським суспільством. Про це свідчить, зокрема, і пропозиції та зауваження, які надійшли від громадян на адресу Верховної Ради України, що стосувалися двох найбільш складних проблем – національних відносин та територіального статусу Криму. Зауважимо, що головним було питання повернення до Криму кримських татар. У розглянутих зверненнях не було жодної компромісної думки. Це свідчило про високий рівень конфронтації поглядів кримськотатарського та іншого населення у зазначеному питанні. У зверненнях (у тому числі й з інших регіонів) переважно люди похилого віку висловлювали безпідставні звинувачення кримськотатарського народу у злочинах періоду війни, повторюючи старі догми, що виправдовували депортацію цілого народу. Висловлювалось, у тому числі, неприйняття авторами звернень щодо процесу повернення кримських татар. Самі кримські татари більш стримано висловлювалися на адресу іноетнічного населення півострова, звертаючи увагу тільки на окремі конфліктні ситуації та негативну оцінку керівництва області. Як результат, Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) закликала кримських татар не брати участь у референдумі [6, с. 392].

Самі звернення громадян стосовно територіального статусу Криму можна поділити на три основні групи:

1) особи кримськотатарської національності, які в досить категоричній формі озвучували вимоги щодо відновлення Кримської АРСР у формі національно-державного формування кримських татар, не висловлюючи при цьому думок із приводу приналежності автономії до УРСР чи РРФСР;

2) особи російськомовного населення Криму щодо поновлення Кримської АРСР як національно-державного формування всього населення Криму або ж області у складі Російської Федерації;

3) такі, що містили обурення вимогами автономізації півострова та його виходу зі складу УРСР [6, с. 392].

У Верховній Раді усвідомлювали важливість вирішення питання зі статусом Криму. Тому 12 лютого 1991 р. Постановою Верховної Ради України «Про відновлення Кримської АРСР» було утворено автономію у складі України.

Після прийняття Закону України № 1231 а-12 від 19 червня 1991 р. до Конституції України було включено главу 7–1 «Кримська АРСР» і тим самим на конституційному рівні закріплено існування автономної республіки у складі України [6, с. 393].

Підсумовуючи сказане, підкреслимо, що на політичні процеси у Криму другої половини 80-х рр. впливали різні фактори суспільно-політичного та соціального характеру (насамперед глибока системна криза радянського суспільства, наростання відцентрових процесів), що привело до розпаду СРСР. Особливе місце в політичних процесах відіграло повернення кримськотатарського народу на історичну Батьківщину, боротьба кримських татар за відродження національних традицій, забезпечення своїх мовно-культурних, освітніх та інших інтересів. Обидва ці фактори привели до кардинальних змін у статусі Криму та до змін етнополітичної ситуації на Кримському півострові.

Список літератури:

1. Архів Верховної Ради України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2278. – Арк. 141.
2. Бекирова Гюльнара. Кримскотатарская проблема в СССР (1944–1991) / Гюльнара Бекирова // Кримські студії. – 2004. – № 1–2.
3. Губогло М., Червонная С. Крымскотатарское национальное движение / М. Губогло, С. Червонная. – М., 1992. – Т.1. – 331 с.
4. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів АРК (1941–1998). – К. : Абрис, 1999. – 283 с.
5. Ефимов С. Об особенностях массового сознания репатриантов / С. Ефимов // Регион: проблемы и перспективы. – 1997. – № 2.
6. Крим в етнополітичному вимірі. – К. : Світогляд, 2005.
7. Мальгин А. Крымский узел : очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. – Симферополь, 2003. – 63 с.
8. Пайн Э.А. Возвращение (о репатриации депортированных народов) / Э.А. Пайн // Социологические исследования. – М., 1990. – № 12.
9. Крымская правда. – 1990. – 16 января.
10. Сергійчук В. Український Крим / В. Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2001. – 329 с.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ КРЫМ В УСЛОВИЯХ УГЛУБЛЕНИЯ СИСТЕМНОГО КРИЗИСА СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 80-Х ГОДОВ

Рассматриваются общественно-политические процессы в АРК второй половины 80-х годов, влияние глубокого системного кризиса советского общества на нарастание центробежных процессов в регионе. Анализируются место и роль в политических процессах крымскотатарского народа, возвращавшегося на свою историческую Родину, и кардинальные изменения в статусе Крыма и ситуации на Крымском полуострове.

Ключевые слова: Крымский полуостров, Автономная Республика Крым, крымскотатарский народ, общественно-политические процессы, реабилитация крымскотатарского народа, СССР, Украинская ССР, советское общество, кризис, изменение статуса Крыма.

POLITICAL PROCESSES IN THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA IN CONDITIONS OF DEEPENING OF THE SYSTEMIC CRISIS OF SOVIET SOCIETY OF THE SECOND HALF OF THE 80-IES

The article deals with the social-political processes in the second half of the 1980s in the Autonomous Republic of the Crimea and analyses the great influence of the Soviet society's crisis on growing off-centrism in the region. The article analyses also the role and the place of the Crimean-tartar people return to its historical homeland and cardinal changes in the Crimea peninsula.

Key words: Crimea peninsula, the Autonomous Republic of Crimea, Crimean-tartar people, social-political processes, rehabilitation of Crimean-tartar people, Soviet Union, the Ukrainian Soviet Socialist Republic, the Soviet society, crisis, change in the status of the Crimea.